

Таким чином, обставини, що склалися наприкінці XVIII ст. внаслідок російської експансії у Північне Причорномор'я, створили необхідні умови для переорієнтації іспансько-російської торгівлі з північного на середземноморський шлях. Для налагодження ефективних комерційних взаємин і захисту національних інтересів у 1802 р. іспанський уряд прийняв рішення про утворення відповідного консульства в Одесі, що розпочало свою діяльність у 1804 р. під керівництвом Луїса дель Кастильйо. Проте, повною мірою досягти поставлених цілей не вдалося. Заснування консульства в Одесі хронологічно співпало з одним із найскладніших періодів іспанської історії – французьким завоюванням Іспанії та антифранцузькою “Війною за незалежність”, колоніальними війнами і втратою більшості американських колоній. Унаслідок цього урядова політика була зосереджена, як правило, на внутрішніх питаннях, позбавивши консульство належної підтримки.

1. Schop Soler A.M. *Un siglo de relaciones diplomáticas y comerciales entre España y Rusia, 1733–1833.* – Madrid, 1984.
2. Золотов В.А. *Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века.* – Ростов-на-Дону, 1963.
3. Додолев М.А. *Россия и Испания 1808–1823 гг. Война и революция в Испании и русско-испанские отношения.* – М., 1984.
4. *Archivo Histórico Nacional. Sección de Estado. – Legajo 6220: Correspondencia del Consulado de Odessa (1802–1833).*
5. *Внешняя политика России XIX и начала XX века: Документы Российского Министерства иностранных дел / Ред. А.Нарочницкий.* – Т. 1: Март 1801 – апрель 1804 гг. – М., 1960.
6. *Внешняя политика России....* – Т. 7: Май 1814 – ноябрь 1815 гг. – М., 1972.

В. М. Орлик

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ УРЯДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДОРЕФОРМНИЙ ПЕРІОД: ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

Серед складного комплексу питань, що стосуються соціально-економічної сфери Російської імперії, сьогодні особливого наукового значення набули питання, пов'язані з фіскальною політикою двору Романових, взаємовідносинами у царині державних доходів між різними верствами населення та центральною і місцевою владою. Найбільш складним для дослідників залишається період кінця XVIII – середини XIX ст. Вивчення регіональних особливостей є важливою методологічною проблемою дослідження історії фіскальної політики. Терени Російської імперії, як відомо, були дуже далекими від уніфікованості. Навіть серед територій, що функціонували відповідно до російської адміністративно-територіальної системи, вирізнялися так звані «великоросійські», «сибірські», «малоросійські», «південно-західні», «західні» губернії, а щодо Польщі, Фінляндії, Закавказзя, Туркестану, то й говорити годі. Нагадаємо, що навіть усередині регіонів мали місце досить вагомі внутрішні відмінності. Тому, розглядаючи оподаткування українських губерній Російської імперії, дослідник має виокремити три соціокультурні простори – Лівобережжя, Правобережжя та Південь, які в адміністративному плані належали до трьох генерал-губернаторств. Українська дослідниця Я. Верменич справедливо вказує, що «такий підхід дає ключ до пояснення специфіки економічного і соціокультурного розвитку регіонів України та вироблення відповідної геостратегії. Україна є типовою рубіжною державою, в сучасних межах якої зійшлися «краї» трьох геополітичних,

соціокультурних і геоekonomічних просторів: західно-європейського, східноєвропейського і середземноморського... З рубіжністю України пов'язані три соціокультурні «плити», що нині ототожнюють із Західною, Східною та Південною Україною» [1, 51].

У досліджуваній період значні регіональні особливості мали Лівобережжя й Слобожанщина, що першими потрапили в орбіту інкорпораційних процесів імперії Романових. Податкова політика уряду в цих двох регіонах суттєво відрізнялася від інших регіонів не лише Російської імперії, але й України, завдяки наявності в них особливих груп населення – військових обивателів і козацтва. Південна Україна, яка традиційно належала до середземноморського соціокультурного й геоekonomічного простору, хоча й раніше від Правобережжя увійшла до складу Російської імперії, проте, через особливе значення у геополітичних планах держави була чи не єдиним регіоном, який за кількістю фінансових пільг не мав аналогів у тодішній імперії. І так звані Південно-Західні губернії – Київська, Волинська й Подільська, які в першій чверті XIX ст. зберігали деякі фіскальні й адміністративні інститути часів Речі Посполитої і де «зіткнулися кілька протилежних за своїм напрямком процесів. Колонізаційні устремління російського уряду наштовхнулися на опір польських етнічних прошарків, які, зберігши за собою економічний вплив, не полишали надії на політичний реванш» [1, 93].

У кінці 1820 – 30-х рр. імперська влада, часом безрезультатно, проте, намагалася скасувати податі та збори, встановлені ще польським урядом – «шилінговий збір» та «чопову податі». У відношенні міністра внутрішніх справ О. Строганова від 27 травня 1840 р. до київського, подільського й волинського генерал-губернатора Г. Бібікова зазначалося, що в той час у містах і містечках, приєднаних від Польщі губерній, усе ж збиралася різноманітні збори: «возове», «вагове», «акцизне», «брамне», «брукове», «плавуче», «чопове», «торгове», «ярмаркове» та ін., які були засновані переважно на давніх постановах або контрактах та на добровільних засадах. Тому, «признавая невозможным приступить к какому либо по сему предмету решительному распоряжению Комитет (министров – В. О.), согласно с заключением министра финансов, полагаю, в отношении к городам и казенным местечкам, в коих существуют подобные сборы, предоставит кому следует, при рассмотрении годовых смет доходов и расходов, определить в точности, какие сборы могут быть заменены, не утверждая однако ж ныне постоянных для сего правил, так как сие, по местным обстоятельствам может подлежать изменению, по городам же и местечкам, принадлежащим частным лицам или состоящим во временном у них владении, объявить, что все сборы, не согласующиеся с государственными законами или не основанные на не сомнительных привилегиях, контрактах, условиях и добровольном согласии жителей вольного состояния, должны быть признаны не законными, но не принимая для приложения сего правила какой либо общей меры, предоставлять по возможности жалобам и спорам каждое дело в частности судебному разбирательству, как для уничтожения самовольных сборов, так и для виновных наказанию» [2, 1зв. – 2].

Отже, в містах правобережних губерній, як білоруських і прибалтійських, навіть у 1840-х рр. продовжували існувати податі й збори, встановлені ще в період перебування їх у складі Речі Посполитої. У цих регіонах певної специфіки провадженню податкової політики також надавала значна кількість єврейських містечок. Це пояснюється тим, що податкова політика Російської імперії щодо євреїв у кінці XVIII – середині XIX ст. характери-

зувалася встановленням спеціальних з них зборів, зокрема: 1) подвійної податі; 2) коробкового збору; 3) свічного збору; 4) збору з єврейських типографій. Високі податкові ставки провокували представників цього етносу до різноманітних порушень фіскального законодавства.

Якщо подушне як основна загальнодержавна подать мало єдину ставку для кожної категорії представників податних станів держави, то ставки оброчної податі суттєво відрізнялися у загальноімперському розрізі. Основу таких відмінностей закладено в 1797 р., коли губернії було поділено на чотири класи за якістю землі та способами її обробітку.

Табл. 1

**Ставки оброчної податі (оброчку)
в кінці XVIII – середині XIX ст. [3, 257]**

Роки	Ставки оброчку в рублях з рев'язької душі			
	Губернії I класу	Губернії II класу	Губернії III класу	Губернії IV класу
1797	5	4,5	4	3,5
1810	8	7	6	5,5
1812	10	9	8	7,5
1839	2,86 сріблом	2,56 сріблом	2,29 сріблом	2,12 сріблом

Проте, встановлені класи для оброчного оподаткування протягом дореформеного періоду не були незмінними. Уряд для збільшення бюджетних надходжень практикував переведення губерній у вищі класи з відповідно вищими податковими ставками. У грудні 1823 р. Московська, Санкт-Петербурзька, Тверська й Слобідсько-Українська губернії переводилися до 1-го класу, Оренбурзька, Вологодська, Київська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська й Пермська – до 2-го класу, а Новгородська, Тобольська, Томська, Снісейська й Іркутська – до третього. Усі ці заходи збільшили надходження до бюджету на 3 млн руб. [4, 81].

Суттєві регіональні відмінності в імперії Романових мало оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем. Якщо в російських губерніях існувала відкупна система стягнення податей з алкоголю, то в українських існував, хоча й частковий, проте вільний продаж спиртних напоїв, із специфічною системою його оподаткування, що створювало для владних структур значні труднощі в її адмініструванні. Саме через це українські терени, разом із губерніями Білорусії та Прибалтики, протягом усього дореформеного періоду зберігали назву «привілейованих губерній».

Якщо загальнодержавне оподаткування мало суттєві регіональні відмінності, то що ж можна говорити про місцеві податі та збори. Причому така проблематичність стосується як земського, так міського та мирського оподаткування. Особливо різнилися підходи влади до формування так званого допоміжного земського капіталу, створеного за пропозицією міністра фінансів Є. Канкріна 1833 р. Стосовно дискусії щодо доцільності обкладення допоміжним збором купецтва Микола I власноручно зазначив: «Мне кажется справедливым, чтобы все сословия участвовали в пожертвовании, имеющем предметом общественную пользу» [4, 277].

Допоміжний земський капітал в Російській імперії з'явився, згідно з іменним указом Миколи I, 25 липня 1834 р. Мету цього нововведення законодавець декларував у преамбулі: «Для облегчения в отправлении земских повинностей тех губерний, кои, по местным обстоятельствам, особенно отягощены денежным на сие платежом, тогда как в других губерниях повинности таковые малозначительны, – признали мы справедливым учредить вспомогательный земский капитал, для назначения из оного пособия первым губерниям на

счёт последних» [5, 744]. Усі губернії відтепер поділялися на п'ять розрядів, з яких перших два звільнялися від нового збору, а мешканці решти, які перебували в подушному окладі, – обкладалися допоміжним збором із розрахунку: 5, 10 і 15 коп. з душі, а купці й селяни-торговці, залежно від гільдії чи ціни свідоцтва, місць проживання та здійснення торгівельної діяльності, по 4% платили всі купці 1 та 2 гільдій і селяни з торгівельними свідоцтвами 1 і 2 розрядів, а також частина купців 3-ї гільдії і селян 3-го розряду, котрі торгували у столицях, губернських і портових містах. Якщо ж останні дві категорії підприємців торгували в інших містах, то вони сплачували 2% [5, 745].

До губерній першого розряду потрапили: Іркутська, Снісейська, Санкт-Петербурзька, Архангельська, Олонецька, Новгородська, Псковська, Вітебська, Могилівська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії та Якутська й Кавказька області; до другого – Московська, Тобольська, Томська, Мінська, Гродненська, Віленська, Київська, Чернігівська, Полтавська губернії та Омська й Білостоцька області; до третього – Волинська, Слобідсько-Українська, Смоленська, Астраханська, Пермська губернії; до четвертого – Подільська, Оренбурзька й В'ятська і до п'ятого – Нижегородська, Владимирська, Калузька, Тверська, Вологодська, Воронежська, Костромська, Казанська, Тульська, Орловська, Саратовська, Курська, Рязанська, Ярославська, Тамбовська, Сибірська і Пензенська губернії [5, 745 – 746]. Отже, із дев'яти українських губерній лише на три поширювався збір допоміжного земського капіталу, 10 коп. з душі у Подільській і 5 коп. – у Волинській та Слобідсько-Українській (в останній через неврожай він вводився з 1836 р.). Із запланованих 1 449 070 руб. 85 коп. щорічних надходжень цього збору, Волинська губернія давала 28 426 руб. 70 коп. (1,96%), Слобідсько-Українська – 23 383 руб. 25 коп. (1,61%) і 58 071 руб. 70 коп. (4%) Подільська. Тобто, 7,57% допоміжного земського збору припадало на українські терени. Найменшими від нього були надходження в Астраханській губернії – 7284 руб. 75 коп. (0,5%), а найбільшими – в Курській – 93 241 руб. 35 коп. (6,43%).

Досліджуючи земське оподаткування, необхідно також урахувати, що наприкінці 1830-х рр. у Російській імперії не було єдиного підходу до встановлення календарних меж фінансових триріч земських повинностей. Так, у більшості губерній та областей нові триріччя розпочиналися з 1 січня, а у Віленській і Гродненській губерніях – з 1 липня; у Волинській – з 1 червня; у Подільській – з 1 травня; у Білостоцькій області – з 1 жовтня; не говорячи про те, що триріччя розпочиналися в різні роки. Тому було вирішено у Віленській, Гродненській і Подільській губерніях кошториси складати не на повні три роки, а до 1 січня 1840 р., у Білостоцькій області і Волинській губернії, нові кошториси котрих уже були складені, а по останній навіть затверджені Державною радою, пропонувалося «иметь сие в виду для надлежащего исполнения при составлении смет на предбудущие трёхлетия» [6, 673].

Українські губернії в досліджуваній період входили до трьох генерал-губернаторств – Київського, Малоросійського та Новоросійського й Бессарабського, які в очах російських урядовців різнилися не лише ступенем інтеграції з імперським центром, а й мали досить різні перспективи соціально-економічного й політичного розвитку. Це, як справедливо зазначає О. Міллер, породжує для дослідників «серьезные методологические трудности как в плане сравнительного анализа, так и в определении роли отдельных территорий в структуре империи» [7, 25]. Проте, необхідно пам'ятати, що неодмінним атрибутом науковості дослідження є

синхронність аналізу та порівнянність результатів в регіональному розрізі.

Таким чином, при вивченні проблем історії фінансової політики, поряд із рядом спеціальних історичних методів та додатково залучених економічних і юридичних, дослідникам необхідно звернути особливу увагу на регіональні особливості оподаткування.

1. Верменич Я.В. *Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні*. – К., 2003.
2. *Центральний державний історичний архів України (м. Київ)*. – Ф. 442 – Оп. 149. – Спр. 333б.
3. Орлик В.М. *Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період*. – Кіровоград, 2007.
4. *Министерство финансов: 1802-1902*. – СПб., 1902. – Ч. 1.
5. *Полное собрание законов Российской империи*. – Собр. 2 (Далі – ПСЗРИ). – Т. 9. – Отд. 1. – № 7297.
6. ПСЗРИ. – Т. 10. – Отд. 1. – № 8196.
7. Миллер А. *Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования*. – М., 2006.

І. В. Звірковський

СКЛАД ТА ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА МАСОНСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ В РОСІЇ ХІХ ст.

Громадсько-політичні рухи завжди викликали у дослідників інтерес, оскільки вони найповніше відображають особливості суспільного розвитку. Не можна обійти увагою і таке явище суспільно-політичного життя, як масонство, оскільки масони постійно тримали руку на пульсі суспільних явищ та процесів і були причетні до багатьох з них. Під впливом масонства сформувався і певний тип особистості із специфічними інтересами, характером поведінки, принципами моралі.

Активне вивчення масонських організацій в Росії розпочалося в 80 – 90-х рр. ХІХ ст. Так, російський історик О. Платонов наголошує, що історія масонства була історією змов проти Росії та головною формою її духовної окупації [1, 6]. Проте, дотепер однозначних поглядів на це суспільне явище немає. Серед сучасних дослідників цієї проблематики варто виділити О. Крижанівську [2], Л. Гузара [3], А. Авреха [4], Л. Чудінова [5], В. Уколову [6], А. Серкова [7] та ін.

У березні 1801 р. на престол зійшов Олександр І. Якщо в оточенні Катерини ІІ та Павла І масони склали тільки частину наближених персон, то оточення Олександра І виявилось повністю масонським. Усі члени його „дружного гуртка” або Негласного комітету були високопоставленими функціонерами масонського ордену: князь Чарторизький (Великий Схід Польщі), граф П. Строганов (Великий Схід Франції), граф В. Кочубей (ложа „Мінерва”), граф Н. Новосільцев (ложа „Об'єднанні Друзі”), А. Балашов (ложа „Об'єднанні Друзі”), „Палестина”), князь А. Голіцин (ложа О. Поздеева), М. Сперанський [1, 8; 8, 58].

Під таким високим опікунством масонство починає стрімко розвиватися – виходять із підпілля старі ложі, виникають нові. В перші два роки царювання Олександра І відкриваються три нові і відроджуються три старі ложі: в Петербурзі 1802 р. – ложа „Помираючий Сфінкс”, 1803 р. – ложа „Нептун”, в Москві 1803 р. – ложа „Гармонія”. Як і в минулому, кістяк лож був представлений переважно прізвищами дворян – Гагаріних, Голіциних, Болконських, Довгорукових, Разумовських та ін.

У 1802 р. майстер ложі „Коронований Стяг” (Петербург) звернувся до Олександра І з проханням російських масонів дозволити діяльність їхніх лож у Росії. Імператор, розпитавши Бебера про мету організації, її історію в різних країнах, заявив, що не тільки готовий

дозволити в Росії масонство, а й сам готовий приєднатися до нього. Як стверджує О. Платонов, спираючись на масонські джерела, посвячення монарха відбулося через декілька місяців, однак і досі не встановлено в якій саме ложі [1, 9; 8, 58 – 59].

Впродовж 1800 – 1810 рр. у структурі російського масонства виникли чотири основних напрями: шведська система (І. Бергер і послідовники); французька система (А. Жеребцов і послідовники); прибічники Н. Новікова; прибічники І. Поздеева [1, 12]. Перенесена в Росію Велика ложа „Астрея” об'єднала 1815 р. близько 40 лож. 1817 р. у Петербурзі сформувався Великий Генеральний Капітул Ритуалів при Великій ложі „Астрея” для ведення справ „братів”. Фактично в перші два десятиріччя царювання Олександра І масонство перетворюється на державу в державі, яка жила за власними таємними законами.

На початку ХІХ ст. у Росії існували два впливові масонські центри – Велика ложа „Астрея” та Капітул „Фенікс”. Кількість масонів, які входили до двох союзів, коливалась від 1300 в 1816 – 1818 рр. до 1600 членів у 1820 – 1822 рр. Існували ще й таємні, незалежні від цих союзів, ложі. У цей час у ложах переважали дворяни, які вступали до них для досягнення корисних цілей. Відомі випадки, коли масони записували в ложі своїх кріпосних, щоб ті виконували там функції дрібних службовців.

Половину членів масонських лож, які діяли в Росії, склали іноземці. Якщо ж врахувати усіх осіб іноземного походження (поляків, фінів, євреїв та інших), то частка неросіян зростає до 80 %. Керівництво Великої ложі „Астрея” до 1820 р. здійснювалось поляком – графом А. Ржевуським. Одночасно він був великим майстром ложі „Білого Орла” в Петербурзі, в якій спілкувалися винятково польською мовою. Як і раніше, російськими ложами керували з-за кордону. Наприклад, Велика Лендложа Саксонії в Дрездені вела активну переписку з Великою ложею „Астрея” про створення і діяльність масонських лож в Росії 1815 – 1818 рр. Прослідковується зв'язок російських масонів з німецькою ложею „Карл цур гекреніш зейм” в м. Брауншвейзі. Директоріальна ложа „Володимир до Порядку” знаходилася в постійному контакті з Великою ложею Швеції [8, 69 – 70].

У цей час багато організацій були або під впливом, або під контролем масонських лож. Високі керівні посади займали масони: Міністерство внутрішніх справ – В. Кочубей (двічі), А. Куракін, О. Козодавлев, А. Голіцин; Міністерство закордонних справ – А. Воронцов, А. Чарторизький, А. Будберг; Міністерство юстиції – П. Лопухін, І. Дмитрієв. У масонських ложах були товариші міністрів, а також керівники департаментів [8, 70 – 71].

Свого роду легальною масонською ложею стало так зване „Біблійське Товариство”, яке мало на меті реформування православ'я. У Росії було створено 289 відділень цього товариства, які очолювалися масонами. Керував товариством відомий масон і містик князь А. Голіцин, який займав пост міністра духовних справ і народного просвітництва. Як вказує О. Платонов, це була одна із найтяжчих і темних епох у духовному житті Росії. Православ'я переслідувалось, хоча заохочувалась релігійна пропаганда інших конфесій та старовірство [8, 77].

На початку ХІХ ст. найавторитетнішим масоном вважався О. Поздеев, який розпочав свою службу при відомому масоні графі Н. Паніні, потім перейшов керувати канцелярією до масона З. Чернишова. В 1743 р. він був призначений великим майстром провінціальної, підпорядкованої Москві, ложі „Орфея” і посвячений в члени московського ордену розенкрейцерів, а з 1789 р. він уже обрядоначальник „Теоретичного Градусу”. Саме О. Поздеев став прототипом О. Бездеева у романі „Війна та мир” Л. Толстого, де відкриває зміст масонства